

Падалка Р. М.,

Слов'янський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ

СТРУКТУРА ПАРАДИГМ ПРІЗВИЩ СЛОВ'ЯНЩИНИ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розкрито структуру та парадигмальні можливості відонімних і відапелятивних прізвищ Слов'янського району Донеччини та виявлено низку відмінних рис, які вказують на зміни в їх розвитку; визначено різноманітність семантики апелятивів, що склали структурну основу прізвищ, та кількість компонентів прізвищевих парадигм.

Ключові слова: апелятив, онім, парадигма, прізвище, формант.

В статье раскрыта структура и парадигматические возможности отонимных и отапелятивных фамилий Славянской области и выявлен ряд различных особенностей, которые указывают на изменения в их развитии; показана разнообразность семантики апеллятивов, что составили основу фамилий, и количество компонентов парадигм фамилий.

Ключевые слова: апелятив, оним, парадигма, фамилия, формант.

The article describes the structure and capabilities of paradigms denominative and appellative surnames of Slayvansk region. Identified a number of features that indicate a change in their development, shows a variety appellatives semantics that formed the basis of surnames and components of the paradigms surnames.

Key words: appellative, onim, paradigms, surnames, formants.

Увесь антропонімікон Слов'янщини становить систему прізвищевих парадигм. Твірні основи різняться між собою здатністю сполучатися з твірними формантами (тобто структурними мотиваторами). На кінець XVIII – початок XIX ст. процес стабілізації родових прізвищ був переважно закінчений, але рух і різноманітні хитання у прізвищах не припинилися [1, с. 79]. За структурою і парадигмальними можливостями прізвища мають багато спільного з відонімними прізвищами кінця XIX ст. Ще з тих часів збережено поділ на відіменні, відойконімні, відгідронімні, на атомарні (ті, що не входять до парадигм) і парадигмальні, на міні-парадигмальні, міді-парадигмальні, макропарадигмальні, на віджіночоіменні й відчоловічоіменні, з емоційно нейтральними іменами й етнокультуронаснаженими іменами. Утворення варіантів прізвищ могли зумовити різні обставини [2].

Поряд з тотожними явищами у Слов'янщині (початок ХХІ ст.) виявлено прізвища з низкою відмінних рис, які вказують на зміни в розвитку антропонімії протягом ста років (1899-2001 рр.). Це:

1) кількість імен, наявних в основі прізвищ: якщо в наших джерелах за 1899 р. зафіксовано лише біля сотні відіменних прізвищ, то в джерелах за 2001 р. їх зафіксовано біля однієї тисячі;

2) кількість прізвищевих парадигм: якщо в 1899 р. зафіксовано 14 прізвищевих парадигм, то у джерелах за 2001 р. їх – понад сто;

3) наповненість прізвищевих парадигм компонентами: якщо у джерелах за 1899 р. прізвищеві парадигми склалися максимум з двох-трьох компонентів, то в джерелах 2001 р. від двох до 49-ти компонентів (див. прізвища з основою *Федір, Федя*);

4) кількість жіночих імен у складі прізвищ: якщо у джерелах за 1899 р. у складі прізвища зафіксовано лише одне жіноче ім'я *Галька* (прізвище *Гальченко*), то в джерелах 2001 р. уже більше десятка: *Галя* (*Галін, Галин*), *Галка* (прізвище *Галкін*), *Ганжа* (прізвище *Ганжа, Ганжела*), *Ганка* (прізвище *Ганченко, Ганич*), *Ганна* (прізвище *Ганноченко*), *Горпина* (*Горпинин*), *Катерина* (*Катеринчук, Катрич, Катрущенко*), *Марина* (*Маринченко*), *Маруся* (*Марусич, Марушак*), *Наталія* (*Наталенко, Наталуха, Натальченко*), *Олена* (*Оленія, Оленіч, Оленюк*), *Оля* (*Оленко*), *Оришка* (*Орищенко, Орищина*), *Параска* (*Параскевич*), *Парася* (*Парасюк, Паращенко, Паращук*), *Ульяна* (*Ульянцев, Ульянченко*);

5) кількість пестливих імен у складі прізвищ: якщо у джерелах за 1899 р. прізвища з пестливими формами імен трапляються зрідка (*Гаврик, Марчик*), то в джерелах за 2001 рік їх багато, це одна з активних прізвищевих моделей: *Ваня* (*Ванін, Ванічкін, Ванярко*), *Гринь* (*Гриньов*), *Гриць* (*Грицай, Грищак, Грищин, Грищюк*), *Проць* (*Проців, Процюк, Процька, Проценко*), *Стьопа* (*Стьопін, Стьопочкін, Стьопченко*), *Яша* (*Яшин, Яшків, Яшкевич, Ященко, Ящук*) і под.;

6) кількість формантів, з якими вступали у валентнісні зв'язки іменні прізвищеві основи: якщо у джерелах 1899 р. іменні прізвищеві основи сполучалися з двома-трьома суфіксами (-енк-о, -ов), то у джерелах за 2001 р. вони вступають у словотвірні зв'язки з кількома десятками (максимум), наприклад, корінь імені *Федя* (*Федір*) у прізвищах: *Федь, Федьків, Федько, Федьков, Федь, Федюков, Федюлін, Федюпін, Федючек, Федюшин, Федяєв, Федянін, Федин, Федун, Федунов, Федуняк, Федчун, Федан, Федацина, Федяченко, Федченко*.

Змінилася з часом й активність та регулярність прізвищевих лексем з особовими іменами в основі. Щоб її визначити, у міжнародній практиці користуються правилом першої десятки.

У джерелах 1899 р. до першого десятка найпоширеніших прізвищ з особовим іменем в основі входили прізвища з іменами *Андрій, Гаврило, Євдоким, Іван, Карпо, Костя, Максим, Марко, Павло, Петро*. З них лише чотири витримали перевірку життєвості часом і через 100 років збереглися в матеріалах початку ХХІ ст. у першому десятку, причому з максимальною кількістю компонентів у парадигмі: *Іван* – 39 прізвищ, *Петро* – 38 прізвищ, *Кость* – 20 прізвищ, *Павло* – 19 прізвищ.

Усі інші з цього десятка перейшли до пасиву й у джерелах 2001 року знаходяться на периферії прізвищ другого десятка: *Андрій* – 7 прізвищ, *Гаврило* – 5 прізвищ, *Максим* – 5 прізвищ, *Марко* – 3 прізвища, *Євдоким* – 3 прізвища.

До першого десятка за матеріалами 2001 р. входять прізвища з такими іменами в основі: 1) *Федір* (*Федя*) – 49; 2) *Іван* (*Ваня*) – 39; 3) *Петро* (*Петя*) – 38; 4) *Василь* – 29; 5) *Семен* – 21; 6) *Юрій* – 21; 7) *Кость* – 20; 8) *Григорій* (*Гриць*) – 19; 9) *Павло* – 19; 10) *Клим* – 18.

Нові компоненти, що ввійшли до першого десятка – це прізвища з іменами в основі: *Федір* (*Федя*) – 49 назв, *Василь* – 29, *Семен і Юрій* – по 21, *Григорій* (*Гриць*) – 19, *Клим* – 18 назв.

До другого десятка входять прізвища з основою на особові імена: 1) *Данило* – 13 назв; 2) *Дмитро* – 13; 3) *Слава* – 12; 4) *Діма* – 11; 5) *Прокіп* – 11; 6) *Сеня* – 11; 7) *Андрій* – 10; 8) *Влас* – 10; 9) *Дорох* – 10; 10) *Роман, Степан* – по 10 назв.

Отже, до першого десятка прізвищ Слов'янщини ввійшли відіменні прізвища з найпоширенішими народними іменами (*Федір, Іван, Петро* та ін.). Вони становлять ядро, генетичну основу української антропонімії, пройшли тернистий шлях кількох ідеологій від ХІХ до ХХІ ст., вистояли і зберегли за собою у ХХІ ст. провідну роль в антропонімній картині українського світу.

Якщо порівняти парадигми відапелятивних прізвищ початку ХХІ ст. з відповідними парадигмами кінця ХІХ ст., то можна виявити, що за століття відбулися такі зміни:

1) у Слов'янщині різко збільшилася загальна кількість прізвищ (пор. 547 прізвищ у метриках за 1899 р. та 11595 – у 2001 р.);

2) значно збільшилась кількість прізвищевих парадигм (пор. 35 парадигм у 1899 р. та близько 800 – у 2001 р.);

3) інтенсивно зросла кількість апелятивів, що стали семантичною основою відапелятивних прізвищ;

4) урізноманітнилась семантика апелятивів, що склали структурну основу прізвищ;

5) непомірно зросла кількість компонентів прізвищевих парадигм (від 2-3-ох у кінці ХІХ ст. до 56-ти на початку ХХІ ст.);

6) майже утричі зросла кількість прізвищевих формантів словотвірної відапелятивної системи (від 11-ти в 1899 р. до 30-ти у 2001 р.);

7) відбулися зміни в продуктивності й регулярності прізвищевих формантів: якщо в 1899 р. продуктивними й регулярними були лише форманти *-ов* і *-енк-о*, а інші непродуктивними, то у 2001 р. значно зросла продуктивність й регулярність формантів *-ик* (75 прізвищ), *-ець* (151), *-ськ-ий* (27), *-ук* (213), *-ак* (112), *-ар* (70), *-ан* (99).

За кількістю компонентів у парадигмах відапелятивні прізвища умовно можна поділити на міні-парадигми, міді-парадигми, максі-парадигми.

До міні-парадигм належать ті, що у своєму складі мають два-три компоненти: *Анохін – Аношкін* (2), *Байда – Байдаченко* (2), *Антоненко – Антонов – Антонович* (3), *Бондар – Бондарев – Бондаренко* (3).

До міді-парадигм належать ті, що у своєму складі мають 4-9 компонентів: *Ванін – Ванічкін – Ванякін – Ванярко – Ванярха* (5); *Вареник – Вареников – Варенич – Варення* (4); *Гладиш – Гладишева – Гладка – Гладких – Гладун – Гладунець – Гладченко – Гладюк* (8).

До макропарадигм відносимо ті, що мають від 10-ти до 56-ти компонентів. Семантичною базою для них є загальноживана лексика, що обслуговує найнеобхідніший побут людини і входить у ядро основного лексичного фонду мови. В основі найпоширеніших прізвищ лежать назви найдавніших, найважливіших і найнеобхідніших для життя людини явищ і понять: колір, розмір, форма, ознака, частини тіла людини, назви домашніх тварин, назви дерев, стан людини, народний одяг, життєво важлива речовина тощо. Це питома лексика української мови, коріння якої сягають мінімум праслов'янської епохи. Немає запозичень ні з іноземних мов, ні навіть з російської. З парадигмального погляду тут лише іменники та прикметники, що означають предмет та ознаки. Із займенників зафіксовано лише лексему “сам”, а з дієслів – “варити”.

Дієслівна основа в прізвищах – рідкісне явище. Це можна пояснити мінімальними можливостями дієслів у творенні власних назв узагалі. Але прізвища з дієслівною основою трапляються у Слов'янщині, проте вони є вторинними словотвірними дериватами і, як правило, парадигм не формують: *Давала, Дралов* і под. Деякі дієслова загальноживаного характеру можуть утворювати чи мінімальні, чи мідіальні парадигми: *говорити – Говоров, Говоруха* й под., *гуляти – Гуляєв, Гуляй, Гулько, Гуляр* і под.

Іноземні лексеми у складі прізвищ Слов'янщини побутують не так уже й рідко, але вони не утворюють ні міні-парадигм, ні міді-парадигм, ні макропарадигм. Вони наявні у прізвищах, що не входять до парадигм: *Грант, Графов, Гафур, Гейба, Диск, Дисконт, Кагала, Каолін, Карар, Китель, Ключ, Комендант, Маршалов* і под.

Прізвищеві парадигми початку ХХІ ст. значно відрізняються від прізвищевих парадигм кінця ХІХ ст. семантичним простором. У метричній книзі за 1899 р. зафіксовано парадигми, семантичний простір яких складається з двох семем: 1) семема зі значенням “назва роду за якоюсь ознакою”, що виражена формантом *-енк-о* чи іншими рідковживаними суфіксами: апелятив *білий* – прізвище *Білик, Біличенко*; апелятив *баба* – прізвище *Бабенко* – прізвище *Бабенко*; апелятив *чорний* – прізвище *Черненко* – прізвище *Черненко* й под.; 2) семема із посесивним значенням, яке вказує на належність якійсь особі, така семема виражена формантами *-ов(-ев/-ев, -ів)* та *-ін*: апелятив *заць* – прізвище *Заць* – прізвище *Заць*; апелятив *решето* – прізвище *Решет* – прізвище *Решетов*; апелятив *сорока* – прізвище *Сорока* – прізвище *Сорокін* тощо. Крім основних формантів *-енк-о* і *-ов*, у поодиноких випадках уживано суфікси *-ак, -ик, -ир, -ун, -ач, -ич, -ух-а*.

Зовсім інша картина у Слов'янщині на початку ХХІ ст. Семантичний простір макропарадигм та міді-парадигм – надзвичайно широкий: від чотирьох до кількох десятків семем. Наприклад, парадигма прізвищ з основою “білий”: 1) *Білий* – генетичне значення “колір”; 2) *Біленко* – “син Білого”, “назва роду”; 3) *Білик* – прізвище людини за білим кольором (волосся, плям на тілі тощо); 4) *Біличенко* – “син Білика”, “назва роду Біликів”; 5) *Біляєв* – “син Білого”, належить до російського роду Білих; 6) *Білих* – член роду Білих російського походження; 7) *Білуха* – спочатку прізвище, назва людини за кольором з іронічним відтінком; 8) *Білоборода, Білобриха, Білоноженко, Білоус, Білоусов* – прізвища від прізвищ осіб за кольором частин їхнього тіла (борода, брови, ноги, вуса); 9) *Біловод-*

ський, Білогоров, Білоцерковний – прізвища за відношенням до населених пунктів, названих словосполученням з компонентом “білий”: ойконім Біловодськ – ойконімний прикметник біловодський – прізвище Біловодський; ойконім Біла гора – прізвище Білогоров за відношенням до села, утворене за аналогією до присвійних прикметників на -ов; ойконім Біла Церква – відойконімний прикметник білоцерковний – прізвище Білоцерковний за відношенням до Білої Церкви; 10) Біляєв – прізвище від прізвиська Біляєв, що асоціюється з прикметником “білий” зі значенням “трохи, ледь-ледь білий”.

Парадигм з таким широким семантичним простором у метричних книгах Слов’янщини за 1899 р. немає. Деякі дієслова загальноживаного характеру можуть утворювати мінімальні чи мідіальні парадигми. Іноземні лексеми не утворюють ні міні-парадигм, ні міді-парадигм, ні макропарадигм. Це стане темою нашого наступного дослідження.

Література:

1. Грушко Е. А. Энциклопедия русских фамилий / Е. А. Грушко, Ю. М. Медведев; [Худож. Н. Антипова]. – М. : ЭКСМО – Пресс : [ЭКСМО–МАРКЕТ], 2000. – 590, [1] с. : ил.
2. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук.думка, 1969. – 255 с.